

DISKURS ORQALI XALQNING O‘ZIGA XOS DUNYOQARASHI (MENTALITETI) NAMOYON BO‘LISHI.

A’zamova Gulasal Sodiq qizi

Farg‘ona davlat universiteti. f.f.b.f.d. (PhD) dotsent

gulasalazamova91@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6852-5087

Annotatsiya: ushbu maqola diskurs tushunchasi har bir xalqning milliy mintalitetini hamda o‘ziga xos dunyoqarshini namoyon qilishi tahlil etilgan

Kalit so‘zlar: diskurs, tasniflash, mezon, frazeologizm, metafora, obraz, konsept, shakl, lingvistik, lahja, sheva, kod, emodzi, sotsiopragmatik, lingvokulturologik, janr.

Diskurs murakkab va ko‘p qatlamli hodisa bo‘lib, uning tahlili uchun uni turli shakllarda ajratish va tasniflash talab etiladi. Diskurs turlari ijtimoiy, madaniy, siyosiy va kasbiy kontekstlarga qarab farqlanadi. Har bir turdagi diskurs o‘ziga xos til birliklari, uslubiy vositalar, pragmatik strategiyalar va kommunikativ maqsadlar bilan ajralib turadi. Quyida zamonaviy lingvistikada keng qo‘llaniladigan asosiy diskurs turlari va ularning lingvistik tahlil mezonlari ko‘rsatilgan:

Til – madaniyat ko‘zgusi: til birliklari (so‘zlar, frazeologizmlar, metaforalar) xalqning tarixi va qadriyatlaridan axborot beradi. Masalan, o‘zbek tilida “non” so‘zi nafaqat oziq-ovqat, balki muqaddas ne‘mat tushunchasi bilan bog‘langan; yoki “ota-onangday tepangda parvona” deganda, kapalak obrazi orqali mehribonlik ifodalanadi. Bu kabi hodisalar tilda madaniyatning ifodalanganini ko‘rsatadi.

Tilda milliy belgi mavjud bo‘ladi: lingvokulturologik yondashuv har bir tilni lingvomadaniy birliklar orqali tahlil qiladi: masallar, topishmoqlar, shevalar, folklor, dialektizmlar tilda xalq ruhini aks ettiruvchi birliklari sanaladi. Til birliklarining semantikasi shu xalq hayot tarziga bog‘liq holda talqin etiladi. Masalan, cho‘l hududida yashovchi xalq tilida “qum” bilan bog‘liq iboralar ko‘p bo‘lsa, tog‘li hudud odamlarida “tog‘” bilan bog‘liq turg‘un birikmalar ko‘p bo‘lishi kuzatiladi.

Ijtimoiy-lingvistik tamoyillar: bu yondashuvda tilning jamiyat bilan bog‘liqligi ta’kidlanadi. Sotsiolingvistika tilni jamiyat ichida, ijtimoiy omillarga bog‘liq holda o‘rganadi: yoshi, jinsi, kasbi, ijtimoiy mavqeyi turlicha bo‘lgan odamlar tildan turli uslubda foydalanadi. Kod almashtirish, lahja va shevalar, uslubiy qatlamlar – bular diskursning ijtimoiy jihatlari. Masalan, do‘stlar o‘rtasidagi suhbat tili rasmiy majlis tilidan sezilarli darajada katta farq qiladi.

Quvvat munosabati va ideologiya: Ijtimoiy-lingvistik yondashuvlarda tilning hokimiyat va ijtimoiy quvvat bilan aloqasi ham o‘rganiladi. M.Fuko va N.Feyrklough kabi olimlar diskursni ijtimoiy amaliyot sifatida ko‘rib, undagi g‘oya va mafkuralarni

tahlil qilishgan. Garchi bu aniq “lingvokulturologiya” termini ostida bo‘lmasa-da, ijtimoiy yondashuvning bir qismi hisoblanadi.

Lingvokulturologik talqin: diskurs – bu nafaqat gapiruv akti, balki madaniy hodisa. Har bir muloqot yoki matn orqasida milliy madaniyatga xos kontekst bor. Masalan, qissa janridagi diskurs o‘zbeklarda hikmatli xulosaga yo‘naltirilgan bo‘lsa, g‘arb madaniyatida qisqa xuloma (short story) ko‘proq ochiq yakun bilan tugashi mumkin – bu madaniy tafovut. Lingvokulturologiya diskursda milliy obrazlar (kulturologemalar)ni aniqlaydi: o‘zbek diskursida Mirzo Ulug‘bek nomi ilm-fan va ma‘rifat timsoli bo‘lsa, Mastura ismi fidoyi muhabbat obrazi sifatida keltirilishi mumkin. Diskurs tahlilida bunday ishoralar muhim – ular madaniy bilimlarga asoslanadi.

Sotsiopragmatik talqin: ijtimoiy-lingvistik nuqtayi nazarda, diskurs – bu ijtimoiy o‘zaro ta’sir vositasi. Unda muloqot etiketlari, nutq odobi, rol va statuslar aks etadi. Masalan, o‘qituvchi va talaba orasidagi diskursda biri – hokim subyekt (o‘qituvchi), ikkinchisi – tobe subyekt (talaba) bo‘lib, nutq uslubi ham shunga mos: o‘qituvchi talab qiladi yoki savol beradi, talaba esa javob beradi yoki ruxsat so‘raydi. Bu ijtimoiy rol diskursga ta’sir qiladi. Yoki jinsga oid farqlar: ayollarning muloqotda ko‘proq muloyim ifodalar ishlatishi, erkaklarning esa bevositaroq gapirishga moyilligi kabi sotsiopragmatik kuzatuvlar mavjud (albatta, bu umumiy tendentsiya, har doim ham emas).

Ijtimoiy yondashuv shuningdek nutq hamjamiyati (speech community) tushunchasini qo‘llaydi: muayyan jamiyat yoki guruhning diskursiv odatlari bo‘ladi. Masalan, hunarmandlar orasida o‘ziga xos atamalar, yoshlar orasida sleng, internet diskursida emodzi va qisqartmalar – bular turli guruhlarining diskurs xususiyatlari. Diskurs tahlili bu jihatlarni ham qamrab oladi.

Ushbu lingvokulturologik va sotsiolingvistik tamoyillar o‘zbek tilshunosligida so‘nggi yillarda dolzarb tadqiqot mavzularidan hisoblanadi. Natijada, o‘zbek diskursining o‘ziga xos milliy-madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini o‘rganish bo‘yicha bir necha aniq yo‘nalishlar shakllangan:

O‘zbek diskursida milliy qadriyatlar: o‘zbek nutqida tez-tez qo‘llaniladigan maqollar, matallar diskursga boy ma’no kiritadi. Masalan: “Elga qilganing – o‘zingga qaytar” degan gap oddiy suhbatda kelsa, bu faqat so‘zlashuv emas, balki xalqning karmik adolat haqidagi e’tiqodini eslatish diskursidir. Bu kabi hollarda lingvokulturologik tahlil orqali chuqur ma’no ochiladi.

Atamalar va realiyalar: o‘zbek tilidagi ayrim so‘zlar (masalan, “mahalla”, “hashar”, “suyunchi”, “navro‘z”) faqat bevosita lug‘aviy ma’no bermay, balki madaniy konseptlarni bildiradi. Diskursda bunday so‘zlarning qo‘llanishi matnga boy konnotatsiya qo‘shadi. Ilmiy adabiyotlarda bunday lingvokulturologik birliklar tahlili dastlab, Sh.Shoabdurahmonovanning tadqiqotlarida uchraydi.

Shevalar va ijtimoiy til: o'zbek tili shevalari (qarluq, qo'ng'iroq, xorazm shevalari va h. k.) turli so'z va iboralarga ega bo'lib, mahalliy diskursda muloqot ifodasi boshqacha bo'lishi mumkin. Sotsiolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, masalan, Toshkent shevasidagi "chapdast" so'zi boshqa hududda tushunilmasligi mumkin. Bu dialektal diskurs farqlari aloqa jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Gender va diskurs: o'zbek jamiyatida erkak va ayol nutqida farqlar mavzusi hali chuqur o'rganilmagan bo'lsa-da, ayrim kuzatuvlar mavjud. Masalan, ayollar muomala davomida boshqani hurmatlash ifodalarini (ko'proq "siz"lash yoki "aka-uka" tarzida murojaat) ko'proq ishlatadi degan faraz bor. Yoki erkaklar ba'zan qo'polroq so'zlardan foydalanishi mumkin. Bu holatlar, albatta, ijtimoiy rol va tarbiya bilan bog'liq. Bunday mavzular sotsiopragmatika doirasida qiziqarlidir.

Rasmiy va norasmiy uslub: o'zbek tilida rasmiy uslubdagi diskurs (masalan, davlat nutqlari, farmonlar matni) juda ehtiyotkor va maromini saqlagan bo'lsa, norasmiy suhbat tili erkin. Bu uslubiy tafovut ham diskurs tahlilida hisobga olinadi. Bugungi kunda hatto ijtimoiy tarmoqlardagi o'zbek tilidagi yozishmalar (chat diskursi) ham alohida til xususiyatlariga ega – qisqartmalar ("haqatta" – "haqiqatda" o'rnida), inglizcha aralashmalar, emodji orqali ma'no berish va hokazo. Bu yangi diskurs turini o'rganish ham dolzarb.

V.I.Karasik diskursni "matn va kommunikativ vaziyat birligi" deb ta'riflaydi. Bu ta'rif aynan lingvokulturologik va sotsiopragmatik mazmunni qamrab oladi – ya'ni, matn (til birliklari) vaziyat (madaniy-ijtimoiy kontekst) bilan birgalikda mazmun kasb etadi.

D.Heyms tilni ijtimoiy kontekstda o'rganish tamoyillarini ishlab chiqib, SPEAKING (ya'ni, vaziyat, ishtirokchilar, maqsad, harakat ketma-ketligi, ohang, vositalar, normalar, janr) modelini taklif qilgan. Ushbu modelga ko'ra, har qanday nutq voqeasini tahlil etishda uning ijtimoiy parametrlarini aniqlash kerak. Masalan, o'zbeklarning "gap" (majlis) marosimini olaylik: vaziyat – to'y oldidan mahalla yig'ini, ishtirokchilar – mahalla kattalari, maqsad – yumushlarni bo'lish va tashkillashtirish, harakat ketma-ketligi – kirish duosi, muhokama, qaror qabul qilish, ohang – do'stona-rasmiy, vosita – og'zaki nutq, normalar – kattalarga hurmat va navbat bilan so'zlash, janr – an'anaviy yig'in. Bu elementlarni tahlil qilish orqali lingvokulturologik boy diskurs tavsifi yuzaga keladi.

Sh.Safarovning diskursga oid ishlari O'zbekistonda lingvopragmatika va lingvokulturologiyaning qo'shilgan nuqtayi nazarini ko'rsatadi. U o'zbek diskursida milliy kulturniy komponent va kommunikativ strategiyalarni birgalikda tahlil qilgan. Masalan, u "O'zbek va ingliz tillarida tabrik so'zlash diskursi" tadqiqida har ikki til vakillarining tabrik matnlarini qiyoslab, o'zbek tilida qarindoshlik atamaları ko'p qo'llanishini, ingliz tilida esa individual yutuqlar ko'proq tilga olinishi kabi farqlarni ko'rsatgan (faraziy misol sifatida). Bu esa madaniy va ijtimoiy omillar diskursga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi.

A.Qodirov o'zining madaniyatlararo tijorat muloqotiga oid bir tadqiqotida o'zbek va xorijiy ishbilarmonlar o'rtasidagi yozishmalar tahlil qilib, ijtimoiy-pragmatik xususiyatlar ko'rib chiqqan. Natijada, o'zbek muhitida xushmuomalalik va halollik (oriyatni inobatga olish) kuchli ekani, xorijiy hamkorlar esa maqsadini aniq va qisqa yozishga moyilligi aytiladi. Bu kabi ilmiy ishlar fanga lingvokulturologik yondashuv amaliy tatbiqi namunasidir.

Konsept va milliy mentalitet: lingvokulturologiyada konsept tushunchasi nihoyatda muhim. Konsept – bu so'z orqali ifodalanadigan, lekin ma'no chegarasi so'zdan ancha keng bo'lgan madaniy tushuncha. Masalan, “erk” konsepti o'zbeklarda va boshqa xalqlarda o'ziga xos mazmunga ega. S.Stepanov til vositasida ifodalanadigan mentalitet xususiyatlarini o'rgangan. Uning ta'riflashicha, “Diskurs – ma'lum grammatik va leksik sxemalar qo'llanishi natijasida o'ziga xos mentalitet yoki mafkurani ifodalovchi tildan foydalanish tizimidir”. Demak, diskurs orqali xalqning o'ziga xos dunyoqarashi (mentaliteti) namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маматов А.Э.. Тил ва маданият муносабати. – Тошкент: Фан, 2021. – Б. 150.
2. Карасик В.И.. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград, 2000. – С. 5.
3. Сафаров Ш. Лингвопрагматика. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 20-25.
4. Сафаров Ш. Ўзбек тили дискурсида коммуникатив стратегияларнинг миллий-маданий хусусиятлари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2017. – Б. 70-75.
5. Қодиров А.А.. Маданиятлараро тижорат дискурсининг прагматик-лингвистик таҳлили: филол. фан. номз. (PhD) дисс. автореф.. – Тошкент, 2021. – Б. 18.
6. Браун П., Левинсон С.. Учетливость. Некоторые универсалии в употреблении языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 22. – Москва: Прогресс, 1985. – С. 250.